

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – “DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM”

У світовій історії завжди були яскраві особистості, яким завдяки власним здібностям і збігові сприятливих обставин вдавалося реалізувати свої задуми і плани та залишитись у пам'яті наступних поколінь з епітетом “Великий”. Однак ця ж історія знає ще більше прикладів, коли діяч зазнає фіаско у намаганнях досягти більшого й, зрештою, в оцінках сучасників і пізніших дослідників вивляється “авантюристом” чи “маріонеткою в чужих руках”.

Українська історія багата яскравими постатями. До них належить і представник чернігівської гілки династії Рюриковичів-Ольговичів Ростислав Михайлович, який боровся за галицький престіл, а його діяльність впливала на політику багатьох країн Центрально-Східної Європи.

У літописах Ростислав Михайлович не знайшов докладного відображення. Літописання Ольговичів не збереглося, Галицько-Волинський літопис, відредагований на Волині в середовищі його противників, постать князя, очевидно, подав фрагментарно і переважно в негативному світлі. Вперше Ростислав Михайлович згаданий під 1230–1231 рр., коли князував у Новгороді¹. Епізоди боротьби за галицький престіл упродовж 1236–1245 рр. висвітлені докладніше, але інформація про князя і тут надто лаконічна². Відомості про його діяльність в Угорщині та Болгарії розсіяні по різних хроніках, зокрема, у візантійського сучасника Георгія Акрополіта³ та архівних матеріалах, частину з яких опублікували угорські дослідники XIX ст.⁴ Загалом, ці джерела про Ростислава Михайловича доволі фрагментарні, виникли не в оточенні князя та залишають чимало місця для аналітичних роздумів і здогадок, до того ж, оцінки літописців некритично перейняли сучасні українські історики.

¹ Новгородская первая летопись старшего извода // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва; Ленинград, 1950. – Т. 3. – Стб. 68–70, 275–278; Тверская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1965. – Т. 15. – Стб. 352–357.

² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 715–938.

³ Акрополит Г. Летопись великого лого-

фета Георгия Акрополита // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 3. – С. 145–150, 175–176.

⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, Vol. 1. – P. 254, 454; Ibidem. – Buda, 1829. – Т. 4, Vol. 2. – P. 218; Ibidem. – Buda, 1832. – Т. 4, Vol. 3. – P. 197–198.

Перші дослідження постаті князя Ростислава Михайловича з'явилися ще в середині XIX ст. на піку популярності ідей слов'янофільства та панславізму, їх авторами були визнаний чеський історик Франтішек Палацький (1842)⁵ та російський дослідник болгарського походження Спіридон Палаузов (1851)⁶. Окремі епізоди його біографії вивчали болгарський історик Василь Ніколов Златарські⁷, російський візантиніст Федір Успенський⁸, російський емігрантський історик Володимир Прокоф'єв⁹, сучасний сербський історик Джура Гарді¹⁰ та інші¹¹. Найповніше постать князя розглянута у працях угорських дослідників Густава Вензеля¹² та Мора Вертнера¹³.

В українській історіографії діяльність Ростислава Михайловича розглядається побіжно, в контексті його боротьби з Данилом Романовичем за Галицьке князівство, де він постає ставлеником частини галицького боярства та угорським маріонеткою, з коротким доповненням про його останні 20 років життя в Угорському королівстві¹⁴. Цілісна біографія Ростислава Михайловича так і не досліджена і подальше вивчення цієї постаті, пов'язаної з важливими епізодами європейської історії XIII ст., надалі актуальне.

⁵ *Palacky F.* O ruském knížeti Rostislavovi otci královný české Kunhuty // *Časopis Muzea Království Českého* – 1842. – Т. 16, nr 1. – С. 23–41.

⁶ *Палаузов С. Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке. – Санкт-Петербург, 1851.

⁷ *Златарски В.* История на Българската държава презь срѣднитъ вѣкове. – София, 1972. – Т. 3: Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). – С. 456–471.

⁸ *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. – Москва, 1997. – Т. 5. – С. 269, 309.

⁹ *Прокофьев В. Г.* Ростислав Михайлович, русский князь XIII века // Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества. – Београд, 1936. – С. 131–159.

¹⁰ *Харди Б.* О переклу мачванского “бана” Ростислава Михайловича // Споменица Историјскогo Архива “Срем”. – 2003. – Т. 2. – С. 15–22; *Його ж.* Ростислав Михайлович “Dominus de Machou” // *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*. – Т. 6, sv. 1. – Врно, 2006. – С. 60–72; *Його ж.* Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 193–207; *Його ж.* Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. –

Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 197–203.

¹¹ *Дворник Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – Київ, 2005. – С. 92; *Fine Jh. V. A. Jr.* The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest. – Ann Arbor, 1994. – P. 159, 170–177.

¹² *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje. – Budapest, 1887.

¹³ *Wertner M.* Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie) // *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie*. – Berlin, 1889. – Т. 22, Bd. 2. – С. 178–194; *Ejusdem.* Az Árpádok családí története. – Nagy Beeskerek, 1892. – Old. 463–475.

¹⁴ Див., наприклад: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 32, 34, 37, 54, 56, 97, 100, 128, 142; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 197–198; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 53–62, 67; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 184; *Бойко О. Д.* Історія України. – Київ, 2002. – С. 92; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 102–103; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети

Дата народження Ростислава Михайловича залишається дискусійною. За Леонтієм Войтовичем, він народився у 1219 р.¹⁵, а Леонідом Махновцем – 1223 р.¹⁶ На нашу думку, Ростислав Михайлович народився в 1219 р. у Новгороді-Сіверському, а перші дитячі роки провів у Чернігові, де з 1223 р. правив його батько¹⁷.

Ростислав був третьою дитиною в сім'ї князя Михайла, сина Всеволода Святославича Чермного (Рудого) і Марії-Анастасії з династії П'ястів, та Олени, доньки Романа Мстиславовича і Предслави з дому Рюрика Ростиславовича, й, можливо, його названо в честь прадіда – великого київського князя Ростислава Мстиславовича († після 1240 р.), засновника династії смоленських князів. Він мав старших сестер Марію і Єфросинію-Феодулію, але брати – Юрій, Мстислав, Симеон і Роман – були молодшими¹⁸.

Про дитинство князя Ростислава відомостей не збереглося. Можна тільки припустити, що “пестуном” княжича міг бути боярин Федір (довірена особа батька, разом з ним його стратили монголи 20 вересня 1246 р.¹⁹), який навчав його сестру Єфросинію-Феодулію філософії, риторики та граматики²⁰. Зрозуміло, що, крім загальноосвітнього рівня, основою виховання княжича була лицарська наука, адже “молодий воївник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопащ”²¹. Бойову майстерність він вдосконалював і пізніше, вже перебуваючи в Угорщині. В Іпатіївському літописі зберігся опис епізоду участі Ростислава Михайловича в лицарському турнірі напередодні битви поблизу Ярослава. Князь “затіяв гру” з лицарем Воршем, але противник вибив його з сідла, при цьому він вивихнув плече²². Останнє свідчить, радше, про запальну вдачу Ростислава, ніж слабкий вишкіл. Лицарські поєдинки на турнірах були непередбачуваними.

Політична доцільність нерідко змушувала князів ставити синів на княжі столи у доволі юному віці. Михайло Всеволодович, який боровся за старшинство на Русі, у 1230 р. мусів залишити в Новгороді малого Ростислава. Можна припускати, що той опинився під опікою висвяченого в 1229 р. архієпископа Спиридона (новгородських архієпископів обирали з-поміж трьох кандидатів за жеребкуванням і кандидатуру Спиридона витягнув власне юний княжич). Новгородський престіл залежав від конкуренції боярських партій, а також становища батька, тому князювання Ростислава виявилось недовгим – інша партія бояр закликала суперника Михайла Всеволодовича,

еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418–419; Котляр М. Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 30–45.

¹⁵ Войтович Л. Княжа доба... – С. 418.

¹⁶ Літопис руський / За Іпатським списком переписав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 506.

¹⁷ Войтович Л. Княжа доба... – С. 408.

¹⁸ Там само. – С. 418–419.

¹⁹ Іпатъевская летопись. – Стб. 795.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – С. 244.

²¹ Історія українського війська: У 2 ч. / За ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 37.

²² Іпатъевская летопись. – Стб. 801.

князя Ярослава Всеволодовича з Владимиро-Суздальщини, а той, пробувши два тижні в місті, залишив синів Федора та Олександра. Малолітній Ростислав із колишнім посадником Внездом Водовіком на короткий час зупинився в Торжку, звідкіля у 1231 р. повернувся до Чернігова²³.

Невдовзі молодий князь опинився у вирі політичної боротьби Ольговичів з Мономаховичами. У 1234 р. на допомогу великому київському князеві Володимирові Рюриковичу зі смоленських Мономаховичів прийшов галицько-волинський князь Данило Романович з волинських Мономаховичів. Наприкінці року сили Мономаховичів оточили Чернігів, але завдяки хитрості Михайла Всеволодовича були розгромлені і мусили зняти облогу²⁴. Невдовзі, наприкінці травня 1235 р., під Торчеськом дружини Володимира Рюриковича й Данила Романовича розбила половецька орда, що підтримувала іншого претендента на великокнязівський престіл – Ізяслава Мстиславовича з тих же смоленських Мономаховичів. Після битви Данило Романович прорвався з рештками дружини у свої землі, а Володимир Рюрикович із іншою частиною київського та галицького війська замкнувся у місті, яке взяли половці через зраду бояр Молибоговичів і Григорія Васильовича. Князь Володимир із дружиною та галицький боярин Мстислав потрапили до половецького полону. Київ зайняли дружини Ізяслава Мстиславовича та Михайла Всеволодовича²⁵.

Порозумівшись з новим київським князем, Михайло Всеволодович вирішив скористатися ослабленням Романовичів, вступивши в боротьбу за галицьку спадщину. Як звернув увагу Л. Войтович, певні династичні підстави чернігівський князь мав. Він був одружений з Оленою Романівною, донькою Романа Мстиславовича, старшою сестрою Данила і Василька Романовичів. Князь Роман одружився з їхньою матір'ю Єфросинією-Анною Ангел²⁶, проте це сталося ще до того, як він змусив стати черницею свою першу дружину Предславу Рюриківну. Трактуючи внаслідок цього Данила та Василька бастардами, Михайло Всеволодович вважав легітимними права на спадщину Романа своєї дружини, а отже й власні²⁷. Прагнення чернігівського князя підтримували певні кола галицького боярства, зорієнтовані на позицію угорського баронства, – вони прагнули розділити владу зі своїми князями і боролися проти політики Романовичів, заснованої на візантійських зразках. Виступ галицького боярства змусив Данила Романовича виїхати до Угорщини, а Галич прийняв Михайла Всеволодовича. Галицькі бояри розраховували, що Михайло Всеволодович, який боровся за Київ, не затримається надовго, а молодий Ростислав змушений буде розділити владу з боярською верхівкою.

Зрештою, так і сталося. Знайшовши спільну мову з Даниловими союзниками – мазовецьким князем Конрадом I та угорським королем Белою IV, у

²³ Новгородская первая летопись... – Стб. 68–70, 275–278; Тверская летопись. – Стб. 352–357.

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 772–773.

²⁵ Там же. – Стб. 773–774.

²⁶ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 349–362.

²⁷ Войтович Л. Княжа доба... – С. 35.

1237 р. Михайло Всеволодович помирився з Данилом Романовичем, уступивши йому Перемишль і, залишивши в Галичі Ростислава, зайняв Київ, покинений його суперником Ярославом Всеволодовичем після розгрому монголами владимиро-суздальських військ на річці Сіті. Цей останній злет Ольговичів випав на період, коли монголи вже спустошили північно-східні землі.

У Галичі Ростислав Михайлович розраховував на підтримку значної частини боярства, лідер якої, боярин Григорій Васильович, в 1238 р. став двірським і це була перша згадка про цей уряд у Галицькій землі²⁸. Двірський, очевидно, тотожний палатині в Угорщині, відтіснив із першої позиції серед боярства тисяцького. Підтримувала князя і церковна ерархія: єпископ галицький Артемій та невідомий на ім'я єпископ перемишльський²⁹, напевно, вихідці з місцевого боярського середовища.

Чому ж галицька еліта так обстоювала Ростислава Михайловича аж до його остаточної поразки у 1245 р.? Причин можна назвати чотири:

1) династична – Ростислав Михайлович був онуком Романа Мстиславовича по жіночій лінії (“по кужелю”), отже, міг претендувати на галицький престіл, репрезентуючи бічну гілку спадкоємців першого галицько-волинського князя, зважаючи також на те, що місцева еліта намагалась не допустити встановлення спадкової династії, до того ж, молодий князь не одружився, а це залишало поле для дипломатичних маневрів боярської верхівки;

2) об'єктивна – новий і маловідомий у князівстві правитель не був популярним у народі, а, отже, мусів опиратися на місцеві боярські родини, що він і зробив, роздаючи головні посади їх провідникам;

3) суб'єктивна – політична недосвідченість 20-річного князя робила з нього в очах боярської верхівки ідеальне уособлення обмеженої князівської влади, як це було в сусідньому Угорському королівстві чи в далекому Новгороді Великому, де Ростислав Михайлович уже князував;

4) дипломатична – “вокняжіння” Ростислава Михайловича в Галичі було результатом антиволинської угоди між галицьким боярством і Михайлом Всеволодовичем, яких об'єднала спільна боротьба з Романовичами на тлі зростання їх військово-політичного потенціалу наприкінці 1230-х років, що й примусило Белу IV Угорського відмовитись від підтримки свого конкурента в Галичі (події навколо намагань Романовичів піти походом на підтримку австрійського герцога Фрідріха II Сварливого проти імператора Фрідріха II Гогенштауфена³⁰).

²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 774, 777, 789–791; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 128.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 777, 793, 794. Дещо дивне упушення літописцем імені людини, яка обіймала доволі високу церковно-політичну посаду у князівстві та була вороже налаштована проти Романовичів: чи це не один із незаконнонароджених синів попереднього галиць-

кого князя Володимира Ярославовича від попівни Володимир-Іван або ж син ще одного бастарда Володимира Ярославовича, Василька, від шлюбу з Федорою, донькою князя Романа Мстиславовича, адже бастарди тодішньої еліти могли обирати церковну кар'єру, як це було в середньовічній Західній Європі?

³⁰ *Войтович Л.* Союз галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. //

Тому з Ростислава Михайловича не потрібно робити “маріонетки” в руках галицьких бояр чи угорського короля – тогочасні політичні реалії у Європі (“Велика хартія вольностей” 1215 р. в Англії, “Золота булла” 1222 р. в Угорщині) та Русі приводили до обмеження влади монархів на користь еліт, але це не свідчило про падіння могутності правителів, радше навпаки. Під таким оглядом постать юного Ростислава Михайловича подібна до молодого Данила Романовича: обидва для Галича “чужинці”; обидва замолоду “маріонетки” в руках боярства; обидва шукали підтримки в Польщі та Угорщині; обоє були хоробрими воїнами, не раз брали безпосередню участь у битвах.

Перед від’їздом до Києва у 1238 р. Михайло Всеволодович відібрав від Данила Романовича Перемишль і “був тоді межі ними іноді мир, іноді війна”³¹, можна сказати перманентна війна, коли кожен із суперників відстежував можливі помилки іншого. Залишений у Галичі Ростислав Михайлович змушений був виконувати волю батька, який вирушив походом на литовських князів, союзних Данилові, він ослабив оборону міста. Волинські князі негайно скористалися з цього. Одержавши звістку про його відсутність, Данило Романович увійшов до Галича, який без бою здали двірський Григорій Васильович і єпископ Артемій. Ростислав Михайлович, довідавшись про падіння оточеної столиці, відступив до Угорського королівства³².

Але події вже розгорталися за монгольським сценарієм. 18 жовтня 1239 р. ординці здобули Чернігів, на допомогу якому прийшов тільки сіверський князь Мстислав Глібович. Михайло Всеволодович залишив і Київ, виїхавши до Угорщини, де перебував Ростислав. Невдовзі Київ зайняв князь Данило Романович, прогнавши звідтіля смоленського Ростислава Мстиславовича. Залишивши в Києві тисяцького Дмитра³³, Данило Романович взявся за пошуки союзників для організації відсічі монголам.

Шукав союзу з угорським королем і Михайло Всеволодович, сподіваючись скріпити його шлюбом Ростислава з донькою Бели IV Анною. Не домогшись успіху на переговорах, вигнанці перебравлися до мазовецького князя Конрада. Той звів їх з Данилом Романовичем, своїм давнім союзником. Після переговорів (Джура Гарді слушно припустив, що зустріч князів могла відбутися у Холмі навесні чи влітку 1240 р.)³⁴ досягнуто угоди. Ростислав Михайлович отримав Луцьке князівство, а Михайлові Всеволодовичу був обіцяний Київ і повернута дружина Олена Романівна, захоплена під час походу волинських військ на Київ. Крім того, вигнанцям надано значні запаси продуктів: пшеницю, мед, худобу, овець. Але так тривало недовго. Дізнавшись про захоплення Києва (6 грудня 1240 р.), Михайло Всеволодович із сином втекли спочатку до Конрада I, звідтіля – до Сілезії, де в м. Серадзі їх пограбували місцеві городяни-німці, а після Легніцької перемоги монголів (9 квітня 1241 р.) – знову до Мазовії, звідки втікачі прибули на Русь. Михайло Всеволодович почав княжити в Києві (1241–1244), а Ростислав – у Чернігові, проте недовго³⁵.

На той час Данило Романович, повернувшись з Угорщини, намагався домовитися про союз з угорським королем, скріплений династичним шлюбом, після відходу монголів прагнув відновити порядок у Галицькій землі, де бояри спішили розподілити між собою землі княжого домену. Так одними з перших у 1241 р. були схоплені колишній двірський князя Ростислава Григорій Васильович, який претендував на Перемишльське Підгір'я, та “попів онук” Доброслав Суддич (власник Пониззя, Бакоти і Коломиї)³⁶.

Не тільки галицькі бояри, а й Ростислав Михайлович спішив скористатися з хаосу у Галицькій землі після монгольського погрому. Наприкінці 1241 р. поблизу Бакоти з'явилось військо чернігівського князя Ростислава Михайловича – він розраховував на підтримку болохівських князів та своїх прихильників з галицьких бояр. Через сильний опір місцевої залози, якій прийшов на допомогу з військом печатник (канцлер) князя Данила Кирило, Ростислав зазнав невдачі. Болохівські князі з-поміж витіснених із Луцька Інгваревичів, поспішили стати данниками монголів, через що Данило Романович спрямував проти них каральну експедицію³⁷.

Ростислав Михайлович на початку 1242 р. за допомогою боярина Володислава Юрійовича здобув Галич, негайно надавши Володиславу уряд тисяцького. Але коли навесні того ж року поблизу міста з'явилися війська Романовичів, Ростислав разом зі своїми прибічниками, зокрема єпископом Артемієм, відійшов аж до Щекотова. До рук Романовичів потрапили декілька бояр – прихильників Ростислава, а його військо розгромили монголи, повертаючись з Угорського королівства. Князь Данило Романович тим часом продовжував переслідувати супротивників: сам очолив похід у район Бакоти і Каліуса на Дністрі, а його двірський Андрій без бою взяв Перемишль, де схопив слуг місцевого єпископа, серед них і співака Митусу, “який колись із гордості” не хотів служити князю Данилові³⁸.

Знову вимушений втікати до Угорщини, Ростислав раптом одержав неочікувану допомогу від Бели IV. Вирішивши підтримати претензії на Галич, король у 1244 р. погодився на його одруження зі своєю донькою Анною³⁹. В Угорщині він отримав спочатку замок Фізер у Земплині із селами Вишнево й Оріхово, а десь у першій половині 1245 р. – Земплинську та Березьку жупи⁴⁰. Навряд чи закарпатські володіння він одержав як королівський міністеріал у управлінні: радше королівський зять отримав їх в лен. З нього – з переважно слов'янським населенням – князь набрав дружину, з якою невдовзі вирушив на завоювання Галича.

У шлюбі Ростислава з Анною народилося шестеро дітей, доля яких склалася по-різному. Сини Михайло та Бела були князями Мачви (загинули, відповідно, у 1270 і 1272 рр.)⁴¹. Л. Войтович вважає болгарського царя Івана III Асеня (1279–1280) сином Михайла Ростиславовича⁴², хоча чимало

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 789–791.

³⁷ Там же. – Стб. 791–793.

³⁸ Там же. – Стб. 793–794.

³⁹ Там же. – Стб. 794.

⁴⁰ Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 2002. – С. 107.

⁴¹ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg... – Old. 18–19; Войтович Л. Княжа доба... – С. 420; Štrtr O. Kunhuta Uherská královna Česka. – Praha, 2008. – S. 7.

⁴² Войтович Л. Княжа доба... – С. 425–426.

сучасних істориків підтримують версію, за якою Іван III – син царя Міцо Асеня і Марії, доньки Івана II Асеня⁴³. Оскільки Марія після загибелі першого чоловіка стала дружиною Михайла Ростиславовича, ця проблема залишається дискусійною⁴⁴. Донька Ростислава Марія була дружиною двох болгарських царів – Михайла I Асеня і Коломана II Асеня⁴⁵. Наступна донька Кунегунда стала дружиною чеського короля Пржемысла II Оттокара, а після його загибелі – чеського бургграфа Завіші Вітковича із Фалькенштейна (Розенберга)⁴⁶. Інша донька, Агрипина, вийшла за краківського і сандомирського князя Лешка II Чорного, з яким розлучилася між 1271–1274 рр.⁴⁷ Наймолодша донька Маргарита стала абатисою монастиря Діви Марії на острові посеред Дунаю в районі Будапешта (тепер руїни монастиря святої Маргарити на однойменному острові)⁴⁸.

У 1244 р. до двору Бели IV прибув із Києва князь Михайло Всеволодович, але, за словами літописця, “король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, повернувся до Чернігова”⁴⁹, звідкіль у 1246 р. поїхав до Бату-хана, просячи волості, де його вбив за наказом хана путивльський боярин Доман⁵⁰.

На нашу думку, ця суперечка була не так родинною, як політичною – Михайло Всеволодович, радше, хотів знову стати галицьким князем, відсунувши на другий план сина, з чим Ростислав і Бела IV рішуче не погодились. Адже в 1244 р. Ростислав Михайлович, одержавши допомогу від тестя, перейшов Карпати до Перемишля. На річці Січниці його військо зіткнулось із силами, які очолили перемишльський князь Лев Данилович, белзький князь Всеволод Олександрович та досвідчені воєводи – двірський Андрій і стольник Яків Маркович (опікуни молодих князів). Князь Ростислав здобув перемогу, однією з причин якої була втеча з поля бою князя Всеволода. Однак головні сили під проводом Данила Романовича примусили Ростислава відступити до Угорщини⁵¹.

Наступний похід Ростислава Михайловича на Галич відбувся за підтримки угорського війська на чолі з баном Фільнієм (Філею) та загону краківського князя Болеслава V Сором'язливого, іншого зятя угорського короля, одруженого з сестрою Анни – Кунегундою ще в 1239 р. Князя Данила підтримали Конрад I Мазовецький та Міндовг Литовський⁵².

⁴³ *Fine Jh. V. A. Jr.* The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest. – Ann Arbor, 1994. – P. 196.

⁴⁴ *Wertner M.* Az Árpádok családi története. – Old. 473. Див. також: *Божилів І.* Фамилія на Асеневці (1186–1460). – Софія, 1985.

⁴⁵ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uheršká... – S. 8.

⁴⁶ *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 19; *Войтович Л.* Княжа

доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uheršká... – S. 21–62.

⁴⁷ *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 19–20; *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uheršká... – S. 8.

⁴⁸ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 795.

⁵⁰ Там же. – Стб. 795.

⁵¹ Там же. – Стб. 797.

⁵² Там же. – Стб. 800–801.

17 серпня 1245 р. дійшло до остаточного розв'язання у сорокарічній “війні за Романову спадщину” – битва на р. Сян поблизу Ярослава. Не будемо зупинятись на перебігу самої битви, адже її задокументував літописець⁵³ (вірогідно, її учасник) та докладно проаналізували українські історики⁵⁴. Варто лише наголосити, що це була найбільша поразка в житті Ростислава Михайловича: він утратив своїх впливових прихильників – за наказом Данила Романовича страчено тисяцького Володислава Юрійовича та бана Фільніня⁵⁵.

Після Ярославської битви Ростислав Михайлович більше не з'являється на руських землях і зникає з поля зору літописців. Десять у вересні 1246 р. у Зволени (тепер Центральна Словаччина) на зустрічі Бели IV і Данила Романовича відбулося примирення, скріплене шлюбом перемишльського князя Лева Даниловича з принцесою Констанцією⁵⁶. Так Ростислав Михайлович втратив останню надію на галицький престіл та свої закарпатські володіння.

На чужині Ростислав Михайлович, який так і не відмовився від титулу галицького князя⁵⁷, досить швидко став учасником австро-угорської боротьби, що закінчилася поразкою австрійців у битві на річці Лейта 15 червня 1246 р. Там загинув герцог Фрідріх II Сварливий – останній представник династії Бабенбергів, як пише хроніст, від руки “короля Русі”, яким міг бути, на думку істориків, тільки Ростислав Михайлович⁵⁸, на той час бан Славонії (востаннє згаданий з таким титулом 2 червня 1247 р.⁵⁹), тобто не простий королівський намісник, оскільки Славонію та Далмацію часто давали в управління Арпадам іноді з герцогським титулом, а іноді з титулом бана. Позаяк Ростислав носив і далі титул “короля Русі”, він не потребував герцогського титулу.

Але після укладення галицько-угорського союзу Бела IV мусив продемонструвати відмову від підтримки претензій Ростислава Михайловича на галицький престіл. Тому Ростислав Михайлович отримав у лен землі, віддалені від галицьких кордонів (Мачву, провінцію, до якої входили сербські землі під владою Угорщини), з титулом господаря (у тогочасних угорських офіційних документах – *Dominus*). Хоча перша згадка про Ростислава Михайловича як правителя Мачви датується 28 червня 1254 р.⁶⁰, сербський історик Д. Гарді, поділяючи погляд Г. Венцеля і М. Вертнера⁶¹, вважає, що він отримав її набагато раніше – в тому ж таки 1247 р., а не 1251 чи 1254 рр. як найчастіше твердять⁶². Адже

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 801–805.

⁵⁴ Костомаров М. Князь Данило Романович Галицький // *Його жс.* Галерея портретів. – Київ, 1993. – С. 63–64; Грушевський М. Історія... – С. 59–62; *Войтович Л.* Князівські династії... – С. 417–418.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 804.

⁵⁶ Гарді Д. Остання зустріч... – С. 195.

⁵⁷ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 1. – Р. 454; Грушевський М. Історія... – С. 67.

⁵⁸ Грушевський М. Історія... – С. 68; Legendy a kroniky koruny uherské // Příprava vydání R. Pražák; překlad D. Bartoňková,

J. Nechutová. – Praha, 1988. – S. 164; *Войтович Л.* Союз галицьких Романовичів... – С. 55; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 196.

⁵⁹ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 1. – Р. 454.

⁶⁰ Ibidem. – Р. 254; Ibidem. – Т. 4, – Vol. 2. – Р. 218; *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 418.

⁶¹ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg... – Old. 14; Wertner M. Az Arpadok csaladi tortenete. – Old. 466.

⁶² Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 23; *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 418.

малоймовірно, що королівський зять довго був без “князівського” забезпечення й статусу в Угорщині як гідної компенсації за Галичину⁶³.

Нове володіння Ростислава Михайловича з центром у Белграді (теперішній столиці Сербії) охоплювало території між Великою Моравою і Дриною, що течуть паралельно і впадають, відповідно, у Дунай та Саву. Адміністративний поділ князівства не відомий, але, крім Мачви, господареві була підвладна територія північно-східної Боснії (Бродський і Сребреницький комітати)⁶⁴.

Бела IV не створював для свого зятя спеціальної територіальної одиниці, а тільки відновив її. Мачва (попередня назва Срем, латинською *Sirmia*) упродовж першої половини XIII ст. й так, на думку сербського історика угорського походження Петера Рокаї, була місцевим відповідником апанажу⁶⁵, тобто частиною спадкових земельних володінь, що надавалися некоронюваним особам королівської родини, а ті передавали їх у спадок нащадкам, що вже носили титули князів.

Такий висновок підказують факти, що їх навів Д. Гарді, – Сремом-Мачвою після її захоплення угорцями володіли спочатку Маргарита, сестра короля Андрія II (від 1223 р. і до смерті, рік якої не відомий), а потім її сини Вільгельм де Сент-Омер (1233–1238) та Калоян Ангел (близько 1238–1242) з титулами, відповідно, *dux Sirmii* та *Dominus Syrmie*. Новий правитель – Ростислав Михайлович – теж одержав титул *Dominus de Machou*, а після його смерті провінцією правили вдова Анна (1264–1270), *domina de Mazo*, разом із синами Михайлом і Белою (1269–1272), *dux de Macho*. Із загибеллю Бели Ростиславовича чоловіча лінія цієї династії вигасла, але після нетривалого правління банів з угорських магнатів упродовж 1272–1280 рр. Мачвою знову володіли особи королівської крові – королева-маги Єлизавета Куманка (1280–1282) *Ducissa de Machou*, а потім її зять, колишній король Сербії Стефан Драгутін (1284–1316), перший сербський правитель, що управляв з Белграда. Відповідно, робить висновок Д. Гарді, Мачву XIII ст. доцільно називати не банатом, а князівством – цей статус провінція втратила лише за часів короля Карла-Роберта Малого (від 1319 р.)⁶⁶.

Сам титул *Dominus* (господар) Д. Гарді трактує аналогом *dux* (князь, герцог), який вживався замість угорського титулу XII ст. *urum* (господар), тожогого візантійському *despot*, що надавався родичам імператора⁶⁷.

Про внутрішню політику Ростислава Михайловича нічого не відомо. Але добре znana його зовнішньополітична діяльність, пов'язана не так із Сербією союзника Угорщини Стефана Уроша I, як із Чеським королівством (влітку 1253 р. Ростислав Михайлович разом з Белою IV брав участь у спустошливому поході на Моравію, а під Тренчином, тепер Західна Словаччина,

⁶³ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович... – С. 200.

⁶⁴ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 24–25.

⁶⁵ Рокай П. “Gyletus dux Sirmii” // Збор-

ник Матице Српске за историју. – 1983. – Т. 27. – С. 127.

⁶⁶ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович... – С. 199–202.

⁶⁷ Там само. – С. 202.

мав переможну сутичку з чеським загоном⁶⁸) та, особливо, Болгарським царством, що переживало не найкращі часи.

Юний болгарський цар Михаїл I Асень 1256 р. остаточно зазнав невдачі у війнах проти Сербії і Нікейської імперії та змушений був шукати шляхів перемир'я з новим імператором Феодором II Ласкарісом⁶⁹. Цар звернувся до свого тестя Ростислава Михайловича, з донькою якого, Марією, одружився у 1255 р.⁷⁰ Ростислав одразу вирушив із Белграда до тодішньої болгарської столиці Тирново, а звідти – до Феодора II. Як писав С. Палаузов за Г. Акрополітом: “Поява цього посередника у грецькому таборі, попереджена спеціальним посольством Михаїла, справила чимале враження. Великі почесті надано йому та його оточенню і мир був підписаний для того, щоб болгарі віддали імператору фортецю Чепену. Ростислав же, багато обдарований, повернувся до Тирнова”⁷¹.

З цим епізодом пов'язана ще одна історія, що засвідчує двояке ставлення нікейського двору до Ростислава Михайловича. Одразу ж після перемир'я до Феодора II прибув чоловік, безумовно знатний, який сповістив, нібито Ростислав (Роз-Ур у грецькому літописі) дав брехливу клятву і його зять, цар Михаїл I Асень, не прийме договору на жодних умовах. Феодор II спочатку схилився до версії незнайомця (“Пристрасть до грошей довела його [Ростислава – В. М.] до того, що він відважився на таку не безчесну справу”), але після тривалої дискусії з великим логофетом Г. Акрополітом змінив думку, покаравши інформатора⁷².

Як показали наступні події, Ростислав Михайлович не порушив слова і війна Болгарії з Нікейською імперією не розпочалася, але доля його зятя склалася трагічно. Михаїл I Асень, якого болгарські бояри (боляри) почали вважати угорським васалом, впав жертвою дворцевого перевороту – був убитий на полюванні. Щоб утриматися при владі, вбивця – двюрідний брат Коломан, вирішив примусити колишню царицю Марію Ростиславівну вийти за нього заміж. У той же час звістка про вбивство Михаїла I Асеня дійшла до Белграда і Ростислав Михайлович спішно виступив до Тирново на порятунок доньки. Це була його остання військова кампанія. На початку 1257 р. Ростислав Михайлович зайняв Тирново, вигнав Коломана II Асеня, а сам повернувся до Відіна, де проголосив себе царем Болгарії⁷³ (тобто здобув суверенний титул) й у грамотах почав використовувати титулатуру “князь Галичини та цар Болгарії” – “dux Galiciae et imperator Bulgarorum”⁷⁴. Хоча його так і не визнано в

⁶⁸ Прокофьев В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 131; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 199.

⁶⁹ Успенский Ф. И. История... – Т. 5. – С. 269.

⁷⁰ Златарски В. История... – С. 456–457, 462–464; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 159.

⁷¹ Акрополит Г. Летопись... – С. 145–146; Палаузов С. Н. Ростислав Михаило-

вич... – С. 46.

⁷² Акрополит Г. Летопись... – С. 147–151; Успенский Ф. И. История... – С. 269.

⁷³ Акрополит Г. Летопись... – С. 175–176; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 46–47; Златарски В. История... – С. 465–471; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 170–171.

⁷⁴ Успенский Ф. И. История... – С. 309.

⁷⁵ Там же. – С. 309.

Тирново⁷⁵, усі вчинки та претензійний титул показують, що Ростислав залишався не угорським васалом, а амбітним самостійним політиком, який використовував кожну нагоду. Але “завзяті та зарозумілі бояри відмовилися мати за царя чужоземного князя й васала Угорщини”⁷⁶, тобто серед болгарської еліти підтримки він не мав.

У 1257 р. в Тирново проголошено царем Міцю, одруженого із сестрою покійного Михаїла I Асеня⁷⁷, який прийняв ім'я Міці Асеня. С. Палаузов помилково вважав його Михайлом, сином Ростислава Михайловича (ім'я “Міча” скорочено від “Михайло”)⁷⁸, натомість Джон Файн правильно вказав, що “Міча” – скорочення імені “Дмитро”⁷⁹.

Однак зніжений і “жіночий” характер Міці не задовільнив бояр, і вони вибрали нового царя – серба Костянтина Тиха, який, аби “влада його була благовидною і щоб вважали його правителем за правом спадковості”⁸⁰, розлучився зі своєю дружиною й одружився з Іриною, донькою імператора Феодора II Ласкаріса й онукою болгарського царя Івана II Асеня. Новий тирновський цар вигнав попередника до Меземврії⁸¹. Невдовзі Міця загинув і з його вдовою одружився син Ростислава Михайловича Михайло⁸².

Тобто, Ростислав Михайлович, який надалі утримував під своєю владою східну частину Болгарського царства зі столицею у Відні, не полишив намірів позмагатися за болгарський престіл якщо не для себе, то для старшого сина. Князь мусив взяти участь у війні за австрійську спадщину, яку провадив його тесть і сюзерен Бела IV. Наступний етап цієї боротьби закінчився битвою поблизу Кресенбрунн (тепер Австрія) 12 липня 1260 р., де у складі угорського війська воювали також болгарини та боснійці (їх прислав і, гіпотетично, очолив Ростислав Михайлович⁸³), і галицька дружина на чолі з Данилом Романовичем, який вкотре переховувався в Угорщині від монголів⁸⁴, одержавши від угорського короля, правдоподібно, колишній уділ Ростислава у Спіші, Земплині та Берегу. Бела IV програв битву й наступного року у Відні підписано мирний договір між Чехією та Угорщиною. Цікаво, що мир між ворожими королівствами доручили укласти сербському цареві Стефану Урошу I та Ростиславу Михайловичу⁸⁵, що підтверджувало його

⁷⁶ Дворнік Ф. Слов'яни... – С. 92.

⁷⁷ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 47; Златарски В. История... – С. 471; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁷⁸ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 51.

⁷⁹ Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁸⁰ Акрополит Г. Летопись... – С. 175.

⁸¹ Там же. – С. 175–176; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 49–50; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁸² Wertner M. Az Árpádok családi története. – Old. 473.

⁸³ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 9; Прокофьев В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 145; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 202.

⁸⁴ Грушевський М. История... – С. 76, 519; История Венгрии: В 3 т. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 162; [Urban J.] Kressenbrunn (12.7.1260) // Čornej P., Bělina P. Slavné bitvy naši historie. – Praha, 1993. – S. 27.

⁸⁵ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 47.

статус суверена. Віденський мир 31 березня 1261 р. виявився важливою віхою і в родинному житті Ростислава Михайловича – його донька Кунегунда 25 жовтня 1261 р. стала дружиною чеського короля Пржемысла II Оттокара⁸⁶.

Після цього Ростислав Михайлович здійснив нову спробу захоплення усїєї Болгарії. Тільки так можна пояснити невдалий похід угорського війська на чолі з королевичем Стефаном, свояком князя Ростислава, у 1262–1263 рр. до Тирново⁸⁷.

Ростислав Михайлович тримав Мачву, Бродський і Сребреницький комітати в Боснії та Східну Болгарію аж до смерті перед 15 липня 1264 р.⁸⁸ (цікаво, що того ж літа помер і головний його суперник у боротьбі за галицький престіл – король Данило Романович). Князівство Мачва було поділене між його синами Михайлом і Белою, а Відін у 1265 р. перейшов до Болгарії, де правив Яків-Святослав⁸⁹, як вважають, споріднений з галицькою княжою родиною⁹⁰.

Спроба відтворення цікавої, сповненої бурхливих пригод, біографії князя Ростислава Михайловича, звичайно, не тільки доповнює наші знання з вітчизняної історії, а дозволяє дещо по-іншому оцінити еліту Русі-України. Ростислав Михайлович був значною політичною фігурою в Європі XIII ст., гідним довготривалим суперником короля Данила Романовича.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁸⁶ Гарді Д. Остання зустріч... – С. 196.

⁸⁷ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 50–51.

⁸⁸ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 3. – Р. 197–198; Vetera Monumenta hitorica Hungariam sacram illustrantia / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – Т. 1. – Р. 273; Войтович Л. Княжа доба... – С. 41.

⁸⁹ Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – Р. 175.

⁹⁰ Любащенко В. Кормча книга: сторінка з українсько-болгарських взаємин // Проблеми слов'язнознавства. – 2009. – Вип. 58. – С. 58; Її ж: Київські митрополити Кирило II і Петро Ратенський: історичні паралелі // Княжа доба. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 228.

